

De RMNO kennisagenda 'Duurzame Ontwikkeling van Toerisme'

René van der Duim (gastredacteur)
Wageningen Universiteit
rene.vanderduim@wur.nl

'Toerisme is een onderzoeksarme sector, waar nauwelijks beleidsmatige aandacht voor is', aldus het dit voorjaar uitgebrachte rapport 'Duurzame Ontwikkeling van Toerisme' van de Raad voor Ruimtelijk, Milieu en Natuuronderzoek (RMNO, 2006). Tekort aan kennis en gebrek aan inzicht in structuur, het functioneren en de sociale, economische en milieueffecten van het toerisme; redenen genoeg voor de RMNO om een kennisagenda op dit gebied op te stellen.

Het opstellen van de agenda heeft heel wat voeten in de aarde gehad. In maart 2003 organiseerde de RMNO in Haarlem een workshop waarin aan de hand van essays van Nico Visser, Frans de Man, Theo Beckers en Wim ter Keurs uitgebreid op dilemma's en kansen werd ingegaan. Er waren daarna nog tal van workshops en *diner pensants*, met overigens steeds wisselende samenstelling, nodig om tot het eindproduct te komen.

De kennisagenda is in het veld met gemengde gevoelens ontvangen. Over het algemeen wordt het *initiatief* voor een kennisagenda zeer gewaardeerd, maar worden bij de inhoud kritische kanttekeningen geplaatst, zowel vanuit de praktijk als vanuit de wetenschap. In dit Forum laten we critici vanuit twee instituten aan het woord – Desiree Verbeek en Hans Mommaas vanuit het Telos Instituut, en Paul Peeters vanuit het NHTV – en geven we de auteurs van het rapport gelegenheid tot repliek. Het Forum wordt besloten met een kort nawoord van de gastredacteur, inclusief een terugblik op een naar aanleiding van de kennisagenda georganiseerde werkconferentie op 2 en 3 november.

Maar eerst schetsen we, voor een beter be-

grip, de hoofdlijnen van het rapport. Het doel van het RMNO rapport is het ontwerpen van een kennisagenda voor duurzame ontwikkeling van toerisme. Daartoe wordt in het tweede hoofdstuk van het rapport aandacht besteed aan het concept duurzaamheid in relatie tot toerisme en de toeristische sector. Volgens de RMNO heeft toerisme een aantal kenmerken die het in relatie tot duurzaamheid tot een 'unieke economische activiteit maken'. Toerisme is in menig opzicht een *positional good*; naarmate een bestemming massaler door toeristen wordt bezocht, neemt de waarde daarvan af voor bijvoorbeeld op rust gerichte toeristen. Mede daardoor *lijdt* het object van toerisme in veel gevallen onder de activiteit zelf. Verder is een deel van de ondernemers *foot loose*; men verplaatst zich moeiteloos van de ene naar de andere bestemming omdat men nauwelijks locatiegebonden investeringen heeft gedaan of omdat deze investeringen snel kunnen worden afgeschreven. Aan de aanbodzijde treffen we dus veel dilemma's aan die in de literatuur beschreven worden als *prisoner's of common's dilemma's*. Iedereen weet dat het collectief beter zou zijn als we schade aan natuur, milieu of cultuur door toerisme vermijden, maar iedere individuele aanbieder heeft allerlei redenen die meer gewicht in de schaal leggen om die schade toch te laten ontstaan (zie pag. 16-17 in het rapport).

Deze kenmerken worden in volgende hoofdstukken nader uitgewerkt. In het derde hoofdstuk wordt een beeld geschetst van de vraag- en aanbodkant van toerisme en ingegaan op de ketenbenadering. Daarbij wordt ook één van de centrale stellingen in het rapport geïntroduceerd; "het feit dat de toeristische sector overwegend *vraaggestuurd* is" (pag. 31). In het vierde tot en met zesde hoofdstuk wordt de relatie toerisme en duurzame ontwikkeling verder uitgewerkt aan de hand van de driedeling transport, bestemming en producten. Tal van voorbeelden uit alle wereld-

delen illustreren de relaties tussen toerisme en duurzaamheid. Zo wordt onder andere ingegaan op mobiliteit als grote bedreiging van duurzame ontwikkeling en de effecten van toerisme op natuur en cultuur in bestemmingsgebieden. In het laatste deel van het rapport wordt kort de kennisbehoefte per actor aangegevoerd (overheid, toeristische sector, maatschap-

pelijke organisaties) om vervolgens te komen tot een beknopte kennisagenda. Totaal worden 19 vragen gesteld die te maken hebben met de kwaliteit van toerisme, de wijze van transport naar de bestemming, de benuttingsgraad van accommodaties, het gedrag van toeristen, de structuur van het aanbod en het gedrag van de aanbieders.

De rol van de consument

Desiree Verbeek en Hans Mommaas
 Contrast Onderzoek¹, Telos,
 Universiteit van Tilburg
 d.h.p.verbeek@uvt.nl, j.t.mommaas@uvt.nl

Bij het lezen van het RMNO-advies vallen een aantal positieve aspecten op. Zo wordt er terecht veel aandacht gegeven aan toeristische mobiliteit. Liefst 50% van de totale mobiliteit is vrijetijd gerelateerd en binnen het toerisme heeft de mobiliteit de grootste negatieve impact op milieu en natuur. Daarnaast vraagt het advies aandacht voor het ketenbegrip om van daaruit de toeristische sector en dus ook de duurzame ontwikkeling van het toerisme te bekijken. Men is dus niet vervallen in hetzij louter actor-centrische hetzij louter structuur-centrische benaderingen, maar zoekt naar de verbanden daartussen.

Kritische kanttekeningen

Er zijn ook een aantal kritische kanttekeningen te plaatsen. We noemen er hier vijf.

Ten eerste overheerst uiteindelijk toch een technocratisch perspectief op mobiliteit. Er wordt bijvoorbeeld gesteld dat transport verontreinigt en dat er alleen een gunstige verandering op kan treden wanneer vervoer kwantitatief aan banden wordt gelegd of wanneer duurzame vervoermiddelen ontwikkeld zijn (ibid: 27). De nadruk wordt gelegd op structurele beperkende en technische maatregelen. Dergelijke maatregelen lopen echter tegen hun

grenzen aan en slagen er niet in de consument te bereiken en het toeristische mobiliteitsgedrag te veranderen. Naar toeristische mobiliteit moet gekeken worden als een onderdeel van het totale vakantiepakket. In onderzoek en overheidsbeleid dient in het verlengde daarvan de aandacht te verschuiven van structurele en technocratische invalshoeken naar praktijkspecifieke op consumentengedrag gerichte invalshoeken.

Ten tweede maken we een kanttekening bij de manier waarop het ketenbegrip gebruikt wordt bij het in kaart brengen van de toeristische sector. Er is aandacht voor zowel vraag als aanbod, en voor allerlei verschillende toeristische ketens. De keten wordt echter los beschouwd van omliggende interactiecontexten. De keten 'in interactie' bekijken impliceert onder meer dat we aandacht moeten hebben voor de gedragspraktijk waarin aanbieders en reizigers elkaar ontmoeten en wederzijds beïnvloeden. De cruciale vraag is dan niet 'of de consument geïnteresseerd is in duurzame ontwikkeling van toerisme en bereid is zijn keuzes daaraan aan te passen' (ibid: 56). Deze vraag betreft een attitude-vraag, en inmiddels is uit velerlei onderzoeken gebleken dat attitudes zich niet één op één laten vertalen in gedrag. Als uit een survey zou blijken dat 68% van de consumenten geïnteresseerd is in duurzame ontwikkeling van toerisme en bereid is zijn keuzes daaraan aan te passen, zal niet ook daadwerkelijk bij 68% van de consumenten het va-

kantiedrag verduurzamen. In een dergelijke gedragsverandering spelen namelijk niet alleen individuele kenmerken zoals attitudes, ervaringen, mogelijkheden, kennis, leefstijl en routines maar ook contextuele aspecten waaronder het vakantie-aanbod, de reisgenoten, infrastructuur, beleid en normen een doorslaggevende rol. Tevens is de vraag niet voldoende vakantie-praktijk-specifiek. Cruciale vraagstukken zijn of, hoe en waarom consumenten duurzame initiatieven toepassen in hun wintersportvakantie, respectievelijk hun strandvakantie, of stedentrip. Hoe is het daadwerkelijk benutten van een sociotechnische innovatie in de vakantiepraktijk afhankelijk van de aard van het aanbiedersnetwerk? Hoe is de wijze waarop innovaties worden aangeboden, op welke plek in de keten, inspelend op welke heuristieken, en via welke kanalen, van invloed op gedragsverandering? Kennisvragen kunnen zich beter richten op consumentengedrag in interactie met aanbiedersgedrag en mechanismen kunnen beter praktijkspecifiek geanalyseerd worden.

Ten derde willen we aanhaken bij de stellingname dat de toeristische markt overwegend vraaggestuurd is (ibid: 7). Dit is in onze ogen inderdaad het geval en juist daarom moeten consumenten niet meer behandeld worden als object, maar als subject. Dit houdt in dat consumenten niet langer gezien moeten worden als de veroorzakers van problemen, maar juist als potentiële oplossers. De consument moet een actieve en reële kans worden geboden om de duurzame ontwikkeling van toerisme te stimuleren en te ondersteunen. Het bovenvermelde Contrast onderzoek richt zich dan ook op de rol van burger-consumenten in de transitie naar duurzamer vormen van toeristische mobiliteit.

Ten vierde: zou VROM inderdaad vooral geïnteresseerd zijn in onderzoek over de onduurzame effecten van toerisme, en over criteria van duurzame ontwikkeling van toerisme (ibid: 68)? Volgens ons is dat hoe dan ook niet het meest vruchtbare perspectief. Voor VROM zal een positieve insteek, waarbij inzicht wordt verkregen in succesfactoren voor verduurzaming

van het toerisme, zinvoller zijn. Zo bestaan er momenteel in het toeristische domein tal van innovaties, keurmerken en initiatieven die duurzame ontwikkeling van toerisme stimuleren. Zo zijn er bijvoorbeeld klimaatcompensatieprogramma's waar reizigers de uitstoot van CO₂ en andere broeikasgassen van hun vlucht kunnen compenseren door CO₂ certificaten te kopen waarmee geïnvesteerd wordt in boomplantages of in duurzame energie. Het Product- en Milieuzorgsysteem waar alle bij ANVR aangesloten reisorganisaties en -agenten aan voldoen, houdt in dat bij de interne bedrijfsvoering, bij het reisaanbod en bij de communicatie naar de klant aandacht wordt geschonken aan duurzaamheid. Daarnaast zijn er tientallen eco-labels voor accommodaties die ervoor zorgen dat eigenaren zuiniger omgaan met energie en water en die het voor consumenten mogelijk maken in één oogopslag eco-accommodaties te herkennen. In het advies heeft RMNO helaas de kans laten liggen om dergelijke innovaties voor het voetlicht te brengen en deze te benoemen tot onderwerp van nader onderzoek.

Ten vijfde en laatste willen we opmerken dat verduurzaming in dit advies helaas nog te veel wordt gezien als een inperking. Zo wordt de afzijdigheid van overheden bijvoorbeeld verklaard vanuit de constatering dat 'weinig vinden dat er paal en perk gesteld moet worden door middel van impopulaire geboden en verboden' (ibid: 19). Hieruit blijkt dat RMNO verduurzaming ziet als inperking. Verduurzaming is echter beter op te vatten als een ontwikkelingsperspectief in plaats van een begrenzingsinstrument. Dat opent vervolgens deuren naar een andere opvatting over de rol van de overheid. Het is volgens ons van belang dat overheden zich bezig gaan houden met het steunen, faciliteren en stimuleren van duurzame ontwikkeling van toerisme en het uitdragen van een positieve boodschap over duurzame consumptie in brede zin.

Conclusie: praktijken te weinig centraal

Al met al betreft het rapport een uitstekende

aanzet voor het benoemen van een aantal kennisvragen en voor het onder de aandacht brengen van duurzaam toerisme bij de Nederlandse overheden. Maar in het onderzoek dat zal voortvloeien uit de kennisagenda mag volgens ons toch wat meer aandacht worden besteed aan de concrete interactie tussen duurzaam aanbod en duurzame vraag rondom specifieke

vakantiepraktijken. Zo moet een scherper beeld worden verkregen van de mogelijke rol van burger-consumenten in de transitie naar duurzamer vormen van toerisme. Anders blijft de duurzame ontwikkeling van het toerisme inderdaad steken in de formulering van een kennisagenda. En dat kan toch niet de bedoeling zijn geweest.

Een kennisagenda met kennislacunes

Paul Peeters^{II}

NHTV Centre for Sustainable Tourism and Transport,
peeters.p@nhtv.nl

De kennisagenda van de RMNO richt zicht op 'duurzame ontwikkeling van het toerisme' en niet op 'duurzaam toerisme'. Dat is een verstandige keuze. Dat laatste label wordt namelijk te pas en vooral te onpas op toeristische producten geplakt die daar niet aan voldoen^{III}. Het advies benoemt een aantal belangrijke aandachtspunten, zoals een gebrek aan theorievorming, diverse sociale dilemma's als kernprobleem, vervoer als belangrijk element bij het ontstaan van schade aan het milieu, de noodzaak te denken in scenario's en samenhangen, de kennislacunes rondom tweede huizenbezit en de rol van de luchtvaart.

Een kennisagenda moet, om te kunnen overtuigen, een goed overzicht van de bestaande kennis bieden en een goede analyse van de problematiek om een heldere vraagstelling op te leveren. Jammer genoeg mist het advies (te) veel relevante literatuur en bevat fouten en overbodige details waardoor het niet overtuigend tot de vraagstelling leidt, en deze bovendien niet de meest relevante is.

Ontbreken van belangrijke discussies

Zo mist het rapport de belangrijkste discussies in de duurzame ontwikkeling van het toerisme:

klimaatverandering, armoede, biodiversiteit en ethiek. 'Klimaat' wordt maar één keer genoemd (op p. 11). Dat is jammer, want de relaties tussen klimaatverandering en toerisme zijn talrijk en tweezijdig: toerisme als oorzaak en als slachtoffer van (zie bijvoorbeeld Amelung 2002/2003; Gössling 2002, Gössling en Hall 2006; Matzarakis et al. 2004; Peeters en Dings 2003; Todd 2003). Klimaatverandering is bovendien verantwoordelijk voor tenminste de helft van de externe kosten van toerisme. Overigens biedt het advies op geen enkel milieucompartment duidelijke inzichten in de effecten van (en op) toerisme.

Toerisme wordt door de sector (Ghina 2003; van Egmond 2006; WTO 2002; WTO 2004) en ontwikkelings-NGO's (Hummel en Leijzer 2005) gepromoot in de strijd tegen armoede, maar ook bekritiseerd (Amelung 2006; Butcher 2003; Ghina 2003; Gössling 2003; van der Sterren et al. 2005). Vrijwel geen woord hierover. Ook bevat het advies weinig relevant over de relaties tussen toerisme en biodiversiteit. Toerisme kan deviezen opleveren voor natuurbehoud, maar ook leiden tot habitatvernietiging (zie bijvoorbeeld Gössling 2002; O'Riordan en Stoll-Kleeman 2002). Overigens leidt ook klimaatverandering tot ernstig verlies aan biodiversiteit (Thomas et al. 2004). Ten slotte mist het advies de ethische discussie (zie bijvoorbeeld Butcher 2003; Sharpley en Telfer 2002; Smith en Duffy 2003; Tearfund 2001). Daarbij gaat het onder andere om de vraag hoe

we de beschikbare ecologische ruimte in de wereld moeten verdelen over de mensheid en over haar activiteiten. Nu wordt 55% van alle energie gebruikt door slechts 15% van de wereldbevolking (gebaseerd op Loh en Wackernagel 2004). De vraag aan welke activiteiten we schaarse middelen gaan besteden is onontkoombaar: er is eenvoudigweg geen fysieke noch ecologische ruimte om straks negen miljard mensen elk jaar meer dan 15000 kilometer te laten vliegen.

Storende omissies en fouten

Het rapport bevat helaas de nodige slordigheden en fouten. Bijvoorbeeld tabel 3 op p. 37 geeft geen toeristische trips, zoals de RMNO beweert, maar lange afstandverplaatsingen voor de VS (>160 km) en de EU (>200 km). De opgegeven cijfers roepen vragen op en kloppen voor de VS niet met mij bekende gegevens (Moore 2002). Waarom is voor Europa niet gebruik gemaakt van de gedetailleerde overzichten van het *toeristische* verplaatsingsgedrag (Peeters et al. 2005)?

Pagina 29 meldt dat de 'meeste deskundigen' (wie?) menen dat toerisme vraaggestuurd is. Ik betwijfel of een dergelijk etiket zin heeft: vraag- en aanbod vormen het resultaat van een groot aantal relaties tussen aanbieders, consumenten, overheden en nog wat parameters in al dan niet naar evenwicht strevende dynamische systemen. Het is vooral de industrie die graag roept dat ze door de vraag wordt gestuurd, mogelijk vanuit het idee dat dan de reiziger en niet de sector verantwoordelijkheid is voor de gevolgen voor mens, milieu en natuur.

Op pagina 51 beweert het advies dat de eco-efficiency van toerisme onder het gemiddelde van de economie ligt, maar vervolgt dan met 'de vraag blijft onbeantwoord of toerisme grotere schade aanricht op toeristische bestemmingen dan allerlei andere economische activiteiten'. Omdat de eco-efficiency van toerisme gemiddeld een factor twee lager is, is deze vraag in algemene zin juist wél beantwoord. Uiteraard zijn wel uitzonderingen op specifieke locaties mogelijk.

Storend is het algemene gebrek aan referenties en de vele verwijzingen in de tekst die niet in de literatuurlijst zijn terug te vinden. Het lijkt me ook overbodig om het toeristische product opnieuw in te delen in 'transport, bestemming en (andere) producten' (p. 17); de indeling vervoer, verblijf en vermaak voldoet prima. Meer algemeen volgt op veel beschouwingen geen conclusie, waardoor ze weinig toevoegen aan het advies.

Ook meldt het rapport regelmatig dat data ontbreken. Dat is niet juist: er bestaan recente data (hoogstens enkele jaren oud) van UN-WTO, Mintel, CBS, Eurostat, WTTC en vele nationale statistische bureaus. Ook bestaan er vele toeristisch-economische modellen waarmee allerhande verbanden en ontwikkelingen kunnen worden onderzocht (zie bijvoorbeeld het nieuwe Nederlandse Turistika model van SEO, Berkhout et al. 2005). Hoewel deze databronnen onvolledig zijn (vooral weinig detail over accommodaties, duur van het verblijf, veroverwijzen, afgelegde afstanden), bieden ze een schat aan nog niet geëxploiteerde informatie. Het echte probleem is gebrek aan geld voor onafhankelijk (wetenschappelijk) onderzoek naar toerisme. Bijkomend probleem is dat veel data in handen zijn van commerciële instituten, waardoor de data alleen tegen hoge kosten ter beschikking staan van universiteiten en hogescholen.

Mijn conclusie over het inhoudelijke deel van het advies is dan ook: het is slordig en soms fout, geeft geen inzicht in de mate waarin toerisme zich (on-)duurzaam ontwikkelt, noch de achterliggende oorzaken daarvoor, mist de meest relevante discussies, en biedt geen zicht op de bestaande kennisinfrastructuur noch het bestaande maatschappelijke en politieke krachtenveld (als enige maatschappelijke organisatie noemt RMNO de ANWB). Helaas leidt deze exercitie dan ook niet tot een erg bruikbare vraagstelling, waarbij de negentien vragen ook nog eens worden gehinderd door een indeling in de 'determinanten van duurzaamheid', waaronder kwantiteit, wijze van transport, bezet-

tingsgraad accommodaties, gedrag van toeristen en aanbieders, aard van producten en kwaliteitszorg. Dit is een allegaartje van onderwerpen, effecten en kreten zonder veel structuur.

Drie clusters van vragen

Het was beter geweest om aan te sluiten bij de huidige beleidspraktijk. Goed beleid is alleen te maken op basis van een goede probleemanalyse. En die begint met indicatoren voor duurzaamheid van het toerisme op basis van het bestaande statistische materiaal. Dat kan op basis van het CVO (Continu Vakantie Onderzoek). Een tijdreeks vanaf de jaren tachtig behoort tot de mogelijkheden. Ook is het denkbaar de CBS satellietrekening technisch uit te breiden met modules voor energiegebruik, klimaatverandering, geluidhinder, externe kosten en ecologische voetafdruk. Deze eerste cluster 'indicatoren' helpt beleidsmakers prioriteiten te stellen en beleid te monitoren. Dan voorkom je dat we blijven steken in beleid waardoor wat meer mensen per trein naar Schiphol reizen in plaats van met de auto, waarmee je, met wat geluk,

misschien net een procent van het energiegebruik van die hele vakantie kunt besparen.

Een tweede cluster vragen zou kunnen leiden tot een goed toeristisch beleidsmodel, waarmee op een dynamische wijze en inclusief de vele terugkoppelingen die in werkelijkheid bestaan, beleidsprognoses gemaakt kunnen worden en beleidsvoornemens kunnen worden doorgerekend. Om zo'n model goed te kunnen maken is veel meer inzicht nodig in de wisselwerking tussen de toerist, sector, overheid, techniek en economie. En het kan de door RMNO genoemde sociale dilemma's inzichtelijker maken. Dit vergt gedegen wetenschappelijk onderzoek.

Ten slotte is er een derde cluster: duurzame scenario's. Daarin kan ondermeer duidelijk worden wie de verliezers en de winnaars zijn. Maar ook kan het helpen om de angst voor verandering, die de huidige discussie overheerst, in perspectief te brengen¹⁴.

Concluderend ben ik enthousiast over het *initiatief* voor een onderzoeksagenda, maar laat de uitwerking nog veel te wensen over.

Een kennisagenda met open einden

Gerard Bartels

Raad voor Ruimtelijk, Milieu- en
Natuuronderzoek
gerard.bartels@rmno.nl

De RMNO is blij met bovenstaande reacties op deze kennisagenda. Dit Forum met de reacties van Peeters en Verbeek en Mommaas bewijst dat de kennisagenda niet in een niemandsland is terechtgekomen.

Zoals al in de inleiding werd gesteld, is de belangstelling van de RMNO in haar rol als kennisintermediair tussen onderzoek en beleid ingegeven door de observatie dat het toerisme een onderzoeksarme sector is. Het ontwikkelen van een kennisagenda was een eerste insteek

voor de RMNO. Daarnaast zorgt de toeristische sector voor tal van problemen voor het milieu, de sociale integratie van lokale gemeenschappen en een onevenwichtige economische ontwikkeling in gebieden waar toerisme voor piekbelastingen zorgt. Het voorkomen en verhelpen van dit soort problemen ligt aan de basis van een duurzame ontwikkeling van het toerisme en dat vormde de tweede insteek voor de RMNO. Bovendien roept de toeristische sector mede door haar grensoverschrijdende karakter een zeer gefragmenteerde indruk op, die een eenduidige analyse van de sector er niet eenvoudiger op maakt, maar wel wenselijk. De gefragmenteerdheid van de sector draagt er wellicht mede aan bij dat de beleidsmatige belang-

stelling voor toerisme gering is. Overheden blijven moeilijk greep te kunnen krijgen op sectoren die erg onsamenhangend zijn. De relatieve afzijdigheid van nationale en internationale overheden is daarnaast ook ingegeven door het feit dat toerisme voornamelijk positieve associaties oproept. Politici zijn niet erg bereid om het electoraat tegen de haren in te strijken. Slechts een enkeling vindt dat er 'paal en perk' gesteld moet worden aan de ongebreidelde groei van het toerisme door middel van impopulaire geboden en verboden. Toerisme wordt immers met 'vrij zijn' geassocieerd.

Het wereldwijde toerisme roept intussen wel een aantal problemen op. Gegeven deze context zal het geen verbazing wekken dat toerisme zowel een duurzame ontwikkeling kan doormaken, als daar afbreuk aan kan doen. Al met al voldoende redenen voor de RMNO om een kennisagenda te ontwikkelen.

Reactie op het commentaar

Peeters aan de ene kant en Verbeek en Mommaas aan de andere kant hebben ieder hun eigen insteek gekozen voor hun commentaar op de kennisagenda duurzame ontwikkeling van toerisme. Ik zal beginnen met het commentaar van Paul Peeters.

In de eerste plaats moet ik zeggen dat een kennisagenda die zo'n tachtig pagina's telt onmogelijk het gehele toeristische veld kan bestrijken. Het betekent dat er keuzes gemaakt moeten worden ten aanzien van de thema's die in zo'n kennisagenda aan de orde komen. Het gevolg daarvan is dat het nauwelijks haalbaar is om in een kennisagenda een volledig overzicht van de bestaande kennis te bieden. Peeters vat een kennisagenda te veel op als een naslagwerk met een helder gedefinieerde vraagstelling. Een merkwaardiger paradox is niet denkbaar. Naar mijn mening moet een kennisagenda een aantal open eindjes bieden waar andere partijen aanknopingspunten in kunnen vinden om ze verder uit te werken. Een kennisagenda moet zeker niet het gras voor de voeten van anderen wegmaaien. Belangrijker is dat een kennisagenda vragen oproept bij de gebruiker

en lacunes laat zien, paradoxaal genoeg door die lacunes te noemen, maar ook door ze juist niet te noemen. Veel van wat niet genoemd wordt, werkt prikkelend.

In de kennisagenda is gekeken naar de structuur van de sector en de processen die zich daarin voordoen, tegen de achtergrond van een duurzame ontwikkeling van de sector. En dat betekent dat niet exclusief naar de negatieve gevolgen van het toerisme op de kwaliteit van natuur en milieu gekeken wordt.

De analyse die de kennisagenda biedt, begint met een aantal karakteristieken van de sector (zie de bijdrage van de gastredacteur). Volgens Paul Peeters is er voldoende reden om aan te nemen dat de sector niet vraaggestuurd, maar aanbodgestuurd is. Als we kijken naar het investeringsgedrag van ondernemers in de toeristensector kijken heeft Peeters gelijk, maar zodra een bestemming zijn poorten opengooit voor toeristen is er sprake van vraagsturing. Waarom zouden ondernemers in de sector anders 'foot loose' genoemd worden? Wat ligt er anders ten grondslag aan hun nomadengedrag dan veranderende preferenties van consumenten? Investeringskosten altijd geld, en investeerders moeten altijd maar afwachten of de risico's die zij hebben niet te groot zijn. Blijven zitten waar je zit en lange afschrijvingstermijnen renderen over het algemeen beter, zou ik Paul Peeters willen meegeven.

De lacunes die Peeters constateert in de kennisagenda, klimaatverandering, armoede, en biodiversiteit zijn weliswaar belangrijke gevolgen, maar het toerisme is niet de belangrijkste veroorzaker daarvan. Hoeveel toerisme bijdraagt aan klimaatverandering en de teloorgang van biodiversiteit is eigenlijk niet vast te stellen, maar dat maakt de vraag niet minder belangrijk.

Het onderzoek alleen inzetten op de gevolgen van het toerisme is een te eenzijdige benadering waarvoor de RMNO niet gekozen heeft. Twee belangrijke invalshoeken zijn daarbij gehanteerd, namelijk duurzame ontwikkeling en de speltheorie. Beide invalshoeken bieden een

perspectief op verandering in een gewenste richting: vandaar het streven naar een duurzame ontwikkeling van toerisme, met de klemtoon op ontwikkeling. Het neemt niet weg dat Peeters een punt heeft als hij zegt dat in de kennisagenda onvoldoende aandacht besteed wordt aan onderwerpen als biodiversiteit, klimaatverandering en armoedebestrijding. Maar te veel nadruk op deze thema's zou weer een te eenzijdige benadering van het duurzaamheidsbegrip inhouden.

In de kennisagenda is van een vrij breed duurzaamheidsconcept uitgegaan: *'people, planet & profit'*. Het aardige van deze drie begrippen is dat zowel de negatieve als de positieve kanten van duurzame ontwikkeling worden belicht. Zo heeft klimaatverandering niet alleen maar negatieve gevolgen en kunnen de winsten die in de toeristische sector gemaakt worden voor een deel voor sociale doeleinden aangewend worden, bijvoorbeeld armoedebestrijding. *'People, planet & profit'* dienen uitdrukkelijk in hun samenhang gezien te worden. Verzwakking van één van de drie pijlers van duurzame ontwikkeling kan betekenen dat het gebouw instort en afwenteling van de ene pijler op de andere kan dusdanige onevenwichtigheden met zich mee brengen, dat er van een duurzame ontwikkeling niets terecht komt. Afbraak van één van de pijlers wordt vaak aan het oog onttrokken, omdat het elders plaatsvindt en/of later. Veel spelers in het toeristische veld zijn vooral gefocust op de korte termijn en het *'hier en nu'*. Dat is verbazingwekkend, omdat de toeristische sector datgene verkoopt, wat zij zelf het meest bedreigt: natuur, cultuur en het culturele erfgoed. De structuur van de sector vormt blijkbaar een belemmering om het roer om te gooien in een duurzame richting. Ondanks dat het juist is dat klimaatverandering, armoede, biodiversiteit en ethiek onmiskenbaar (onomkeerbare) gevolgen van het toerisme kunnen ondervinden, zal er weinig veranderen indien de structuur van de sector een belangrijke belemmering blijft vormen voor een duurzame ontwikkeling van het toerisme. Dat is ook

de reden waarom in de kennisagenda vrij uitgebreid is ingegaan op dit soort vragen. Een belangrijk punt van kritiek van Peeters is, ik citeer: *'dat de kennisagenda regelmatig meldt dat data ontbreken. Dat is niet juist'*. Enige nuancering lijkt hier op zijn plaats. Er zijn ongetwijfeld data verzameld, maar die hebben tot op heden in onvoldoende mate tot theorievorming en een modelmatige aanpak geleid. De kennisagenda probeert een eerste en bescheiden bijdrage te leveren om een aantal lacunes die Peeters noemt door middel van kennisvragen op te vullen en daarvoor vanuit het duurzaamheidsdenken en de speltheorie een onderbouwing te geven.

Een vraaggestuurde sector

De ethische kant van het toerisme komt volgens Peeters helemaal niet aan bod, maar ethiek kun je ook vertalen in verantwoordelijkheidsbesef van producenten en consumenten. En dan belanden we bij een punt waar wij al langer van mening over verschillen. Is de toeristische sector vraag- of aanbodgestuurd?

Een antwoord op die vraag is belangrijk. Als je van vraagsturing uitgaat dan kies je uiteindelijk voor andere beleidsinstrumenten dan wanneer je van aanbodsturing uitgaat. Naar mijn idee is de toeristenmarkt vraaggestuurd. Verbeek en Mommaas zijn het daarin met mij eens. En wie eigenlijk niet, vraag ik mij af. Bij de keuze van vraagsturing gaat het niet om het toespelen van de 'zwarte priet', maar om een nuchtere constatering wie, de consument of de producent uiteindelijk bepaalt wat de vakantiebestemming zal zijn, welke prijs daarvoor betaald wordt, van welke aanbieder gebruikt gemaakt zal worden en met welk vervoermiddel de vakantiebestemming bereikt gaat worden. Vergelijk dat eens met de markt voor software van besturingsprogramma's voor computers. De doorsnee consument is aangewezen op één aanbieder, namelijk Microsoft met het Windows pakket. Meer smaken zijn er eigenlijk niet in een markt die in wezen monopolistisch is (en dus aanbodgestuurd). In de toeristensector bestaan geen monopolies. Luchtvaartmaatschap-

pijen concurreren elkaar letterlijk dood door voortdurend onder elkaars prijs te duiken. Wat betreft aanbieders, typen en bestemmingen van vakanties zijn er keuzes in overvloed, zelfs zoveel dat mensen moeten gaan nadenken over de vraag waar ze naar toe zullen gaan op vakantie. Omdat de vergelijking tussen de talloze alternatieven moeilijk is, houden veel mensen het uiteindelijk bij een prijsvergelijking. De goedkoopste aanbieder wint het pleit. Bij de aanschaf van software hoef je helemaal niet na te denken: je kunt kiezen tussen Windows en Windows.

Wat een belangrijk verschil is tussen vraagsturing en aanbodsturing is dat in geval van een vraaggestuurde markt de consument voor een keuze geplaatst wordt en over die keuzes moet nadenken om een gefundeerde beslissing te kunnen maken. Het betekent dat in een vraaggestuurde markt de consument uitgebreid geïnformeerd kan worden over het grote aantal alternatieven waaruit hij kan kiezen. Daarin ligt tegelijkertijd een aangrijpingspunt voor de voorlichting om de toerist te overtuigen van een duurzame ontwikkeling van zijn doen en laten als hij op vakantie gaat.

De gedragspraktijkenbenadering zoals die in het Contrast onderzoek wordt toegepast, is gebaseerd op een vraaggestuurde markt. Maar de gedragspraktijkenbenadering is nog pril en kwetsbaar en het heeft zijn sporen nog lang niet verdiend. Het klinkt dan ook enigszins overdreven als Verbeek en Mommaas beweren dat uit velerlei onderzoek is gebleken dat attitudes zich niet vertalen in gedrag. Er zijn talloze onderzoeken die het tegendeel bewijzen⁹. De empirische validering van het gedragspraktijkenmodel laat nog even op zich wachten, maar de aanpak van dat model kan veelbelovend zijn. In combinatie met speltheoretische noties ligt er voor de gedragspraktijkenbenadering misschien nog een mooie toekomst in het verschiet. Beide modellen zijn op interactie gebaseerd. Een toepassing op het gedrag van vraagsters en aanbieders van toeristische diensten zou naar mijn mening zeker voor de hand liggen, als is het alleen maar om het onderzoek

naar het gedrag van consumenten niet te eenzijdig vanuit een attitudemodel te benaderen, waar Verbeek en Mommaas enigszins beducht voor zijn. Ik ben het overigens van harte eens met hun suggestie om meer inzicht te verkrijgen in de succesfactoren voor verduurzaming van het toerisme. Daarbij merken Verbeek en Mommaas terecht op dat verduurzaming opgevat moet worden als een ontwikkelingsperspectief en niet als een begrenzingsinstrument. Hun bange vermoeden dat mobiliteit in de kennisagenda te veel vanuit een technocratisch perspectief gezien wordt en niet vanuit het gezichtspunt van gedragsverandering is hopelijk uit de wereld door duurzaam toerisme als een ontwikkeling te zien, in het bijzonder een ontwikkeling die noodzakelijkerwijs met gedragsverandering en met een andere blik op de wereld gepaard moet gaan. Een sector die vraaggestuurd is ontkomt niet aan verandering van het gedrag van consumenten om duurzame ontwikkeling van het toerisme in gang te zetten.

Tot slot

Tot slot, nog twee opmerkingen.

Peeters vindt het storend dat het rapport fouten bevat, de referenties niet volledig zijn, verwijzingen in de tekst die niet in de literatuurlijst terugkomen. Peeters wijst daar terecht op. Inmiddels is een tweede druk van de kennisagenda uitgekomen waarin in deze storende fouten hopelijk niet meer voorkomen.

Ten tweede: het advies van de RMNO is onderdeel van een proces van kennisagendering. De lijst met kennisvragen waarmee het rapport eindigt is een momentopname. Validering van de kennisvragen moet plaatsvinden in gesprekken met de doelgroepen voor wie de agenda is opgesteld. Zij kunnen het best aangeven waar voor hen de urgentie ligt, voor welke onderdelen een onderzoeksprogramma nodig is, en wie dat onderzoek het best kan uitvoeren.

Nawoord: onderzoek duurzaam toerisme nog in ontwikkeling

René van der Duim (gastredacteur)
Wageningen Universiteit
rene.vanderduim@wur.nl

Kritiek en repliek

In dit Forum kwam vooral de wetenschappelijke kritiek op het RMNO-rapport 'Duurzame Ontwikkeling van toerisme' aan bod. Verbeek en Mommaas (Telos) wezen op het gehanteerde technocratisch perspectief op mobiliteit, de manier waarop het ketenbegrip wordt gebruikt en het feit dat verduurzaming te veel wordt gezien als beperking en niet als ontwikkelingsperspectief. Ze bepleiten vooral om toeristische vraag en aanbod in onderlinge samenhang te analyseren in het kader van de gedragspraktijkenbenadering.

Peeters (NHTV) gaat in zijn kritiek nog een stap verder en wijst o.a. op het ontbreken van een goed overzicht van bestaande kennis én een goede analyse van de problematiek om een heldere vraagstelling op te leveren. Zijn conclusie over het rapport is dat het slordig en soms fout is, geen inzicht geeft in de mate waarin toerisme zich (on-)duurzaam ontwikkelt, noch in de achterliggende oorzaken daarvoor, het de meest relevante discussies mist, en geen zicht biedt op de bestaande kennisinfrastructuur noch het bestaande maatschappelijke en politieke krachtenveld. Hij pleit daarom voor een goede probleemanalyse op basis van bestaand statistisch materiaal, het ontwikkelen van goede toeristische beleidsmodellen en duurzame scenario's.

In zijn repliek gaat Bartels, samen met Meuleman en in 't Veld auteur van het RMNO rapport, vooral in op de kritiek van Peeters dat belangrijke thema's in de beleidagenda zouden ontbreken (m.n. biodiversiteit, klimaatverandering en armoedebestrijding) en de zowel door Verbeek en Mommaas als Peeters opgeroepen discussie over de vraag of toerisme vraaggestuurd is of niet. Voor Bartels is dat geen vraag of discussie: het is de consument die uiteinde-

lijk bepaalt wat de vakantiebestemming zal zijn, welke prijs daarvoor wordt betaald en van welke aanbieder gebruikt wordt gemaakt. Daarom ziet hij mogelijk een mooie toekomst in het verschiet voor een combinatie van de gedragspraktijkenbenadering en de in het RMNO advies bepleitte speltheoretische benadering, maar wijst er daarbij op dat de gedragspraktijkenbenadering nog pril en kwetsbaar is en zijn sporen nog lang niet heeft verdiend. Ook wijst Bartels er op dat het advies van de RMNO onderdeel is van een voortdurend proces van kennisagendering, waarbij kennisvragen en prioriteiten kunnen veranderen. Afnemers van onderzoekresultaten, financiers van onderzoek en onderzoekers dienen ook in de komende periode verder na te denken over urgentie van kennisvragen en manieren om toerisme minder 'onderzoeksarm' te maken.

Werkconferentie 2/3 november

Mede vanwege de geuite kritieken organiseerde de RMNO op 2 en 3 november een internationale werkconferentie waar gesproken zou worden over de vraag hoe toerisme op de maatschappelijke, politieke en beleidsagenda kan komen en welke ervaring men daarmee heeft opgedaan in andere landen. Die pretentie werd helaas niet waargemaakt. Door de bonte verzameling van deelnemers, ingevlogen uit allerlei windstreken, begonnen nogal wat discussies van voren af aan.

Toch kwamen uit de workshops en inleidingen twee duidelijke hoofdthema's naar voren.

In de eerste plaats pleitte vooral Hans Mommaas om de kennisagenda te transformeren naar een innovatieagenda. Innovatie vloeit enerzijds vooral voort uit het combineren van kennisproductie en praktijken; de verbinding tussen wetenschappelijke kennis en lokale veranderingsprocessen dient vooral 'ter plaatse' te gebeuren. Anderzijds kan innovatie plaatsvinden door het verbinden van verschillende waardenketens (horizontaal) in en (verticaal)

met toeristische bestemmingsgebieden. Onderzoek zou onder andere gericht kunnen worden op vergelijkende studies tussen innovatiekracht in (Europese) toeristische regio's, analyses van innovatieprocessen en het ontwikkelen van regionaal specifieke methoden en instrumenten.

In de tweede plaats werd het thema mobiliteit en milieu hoog op de agenda gezet. Aangezien technologische ontwikkelingen en de toepassing van specifieke beleidsinstrumenten (belastingen, voorlichting e.d.) waarschijnlijk te weinig soelaas bieden, werd gepleit voor het ontwikkelen van toekomstscenario's die meer radicale keuzes inzichtelijk maken.

Jammer genoeg maakte ook deze RMNO bijeenkomst niet duidelijk hoe toerisme minder 'onderzoeksarm' gemaakt kan worden en wie daar voor verantwoordelijk is en op aangesproken kan worden. Het is te hopen dat de RMNO zich in de komende maanden vooral op deze vraag gaat richten.

Literatuur

- Amelung, B. (2002/2003) Klimaat en toerisme: tijdige voorbereiding of last-minute aanpassing? De gevolgen van klimaatverandering voor toerisme & recreatie in een Nederlandse context. *Vrijetijd Studies*, 20 (2), 5-20.
- Amelung, B. (2006) *Global (environmental) change and tourism. Issues of scale and distribution*. Maastricht: Amelung Publishers.
- Berkhout, P., E. Berkhout, L. Girigorie & C. Kotzebue (2005) *Turistika: modelscenario's 2005-2012. Tussentijds verslag behorende bij de workshop 6 oktober 2005*. Amsterdam: SEO Economisch Onderzoek
- Butcher, J. (2003) *The moralisation of tourism. Sun, sand ... and saving the world?* London: Routledge.
- Egmond, T., van (2006) *Understanding the tourist phenomenon. An analysis of 'West-South' tourism*; Wageningen: Wageningen University
- Ghina, F. (2003) Sustainable development in small Island developing states. The case of the Maldives. *Environment, Development and Sustainability*, 5 (1), 139-165.
- Giddens, A. (1979). *Central problems in social theory: Action, structure and contradiction in social analysis*. London: MacMillan.
- Giddens, A. (1984). *The constitution of society. Outline of the theory of structuration*. Berkeley, Los Angeles: University of California Press.
- Giddens, A. (1991). *Modernity and self identity: Self and society in the late modern age*. Cambridge: Polity Press.
- Gössling, S. (2002) Global environmental consequences of tourism. *Global environmental change part A*, 12 (4), 283-302.
- Gössling, S. (2003) Market integration and ecosystem degradation: Is sustainable tourism development in rural communities a contradiction in terms? *Environment, Development and Sustainability*, 5 (3), 383-400.
- Gössling, S. & C. M. Hall; Eds. (2006) *Tourism & global environmental change. Ecological, social, economic and political interrelationships*. Contemporary geographies of leisure, tourism and mobility. London: Routledge.
- Hummel, J. & M. Leijzer (2005) Van een discussie uit de jaren tachtig, naar de huidige SNV praktijk. *Vrijetijd Studies*, 23 (3), 41-43.
- Loh, J. & M. Wackernagel; Eds. (2004) *Living planet report 2004*. Gland: WWF International.
- Matzarakis, A., C. de Freitas & D. Scott (2004) *Advances in Tourism Climatology*. 2nd International workshop on Climate Tourism and Recreation in Kolimbari, Crete. Meteorologisch-sches Institut der Universität Freiburg.
- Moore, C., Ed. (2002) *National transport statistics 2002*. Washington, DC: Bureau of Transport Statistics, U.S. DoT.
- O'Riordan, T. & S. Stoll-Kleeman; Eds. (2002) *Biodiversity, sustainability and human communities. Protecting beyond the protected*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Peeters, P. M. & J. M. W. Dings (2003) *Climate change, tourism and air transport. Global sustainable tourism requires sustainable air transport*. Advanced Research Workshop on Climate Change and Tourism: Assessment and Coping Strategies in Warsaw. ICIS.
- Peeters, P. M., E. Szimba & M. Duijnsveld (2005) *European tourism transport and environ-*

- ment. European Transport Conference, 3-5 October 2005 in Strasbourg. PTRC.
- RMNO (2006) *Kennisagenda duurzame ontwikkeling van toerisme*. Den Haag: Raad voor Ruimtelijk, Milieu- en Natuuronderzoek (RMNO) (Rapport nummer: RMNO Rapport nr A.07);
- Sharpley, R. & D. J. Telfer; Eds. (2002) *Tourism and development. Concepts and issues*. Clevedon: Channel View Press.
- Smith, M. & R. Duffy (2003) *The ethics of tourism development*. London: Routledge.
- Spaargaren, G. (1997). *The ecological modernization of production and consumption. Essays in environmental sociology*. Wageningen: Wageningen University.
- Sterren, J., van der, J. Nawijn, I. Simons & P. Peeters (2005) Gegijzelde Armoede: toerisme en armoedebestrijding. *Vrijetijd Studies*, 23 (3), 38-41, 47.
- Tearfund (2001) *Tourism; putting ethics into practice*: Tearfund January 2001.
- Thomas, C. D., A. Cameron, R. E. Green, M. Bakkenes, L. J. Beaumont, Y. C. Collingham, B. F. N. Erasmus, M. Ferreira de Siquira, A. Grainger, L. Hannay, L. Hughes, B. Huntley, A. S. van Jaarsveld, G. F. Midgley, L. Miles, M. A. Ortega-Huerta, A. T. Peterson, o. L. Phillips & S. E. William (2004) Extinction risk from climate change. *Nature*, 427, 145-148.
- Todd, G. (2003) The interrelations between tourism and climate change (WTO background paper). In: WTO, *Climate change and tourism. Proceedings of the first international conference on climate change*. CD-ROM. Pagina's: Madrid: WTO World Tourism Organisation.
- WTO (2002) *Tourism and poverty alleviation*. Paris: World Tourism Organisation (WTO)
- WTO (2004) *Tourism and Poverty Alleviation. Recommendations for Action*. Madrid: World Tourism Organisation (Rapport nummer: ISBN: 92-844-0701-X);
- Yatchew, A., O. Edenhofer, c. Carrado, J. Köhler & M. Grubb; Eds. (2006) *Endogenous technological change and the economics of atmospheric stabilisation. A special issue of The Energy Journal*.

Noten

- ⁱ Het Contrast onderzoek richt zich op vier consumptiedomeinen die tezamen een groot deel van het totale consumptiegedrag beslaan en waarvoor de effecten op duurzaamheid groot zijn: voeden, wonen, dagelijkse mobiliteit en toeristische mobiliteit. De Universiteiten van Tilburg en Wageningen werken samen in dit onderzoeksprogramma dat erop gericht is nieuwe kennis en beleidsrelevante methodes te ontwikkelen die de actieve betrokkenheid van groepen burger-consumenten in transitieprocessen richting duurzaamheid stimuleren. Binnen dit onderzoek wordt de rol van burger-consumenten in de transitie naar duurzamer toeristische mobiliteit geanalyseerd met behulp van de gedragspraktijkenbenadering (Spaargaren, 1997), een theoretisch perspectief gebaseerd op onder andere gebaseerd de structuratietheorie (e.g. Giddens 1979, 1984, 1991), waarin vraag en aanbod in interactie geanalyseerd worden en waarin de met anderen gedeelde gedragspraktijk centraal staat.
- ⁱⁱ Met dank aan Bas Amelung (ICIS, Maastricht) voor zijn constructieve commentaar op een concept van deze reactie.
- ⁱⁱⁱ Zie bijvoorbeeld <http://www.responsibletravel.com/> waarop zelfs bij binnenlandse vakanties over vervoer alleen een link naar een site met vliegtickets wordt gegeven
- ^{iv} Interessant is bijvoorbeeld dat uit een recente klimaat-economie modelstudie is gebleken dat het verlies aan wereldwijde economische groei in scenario's waarin de emissies van broeikasgassen zeer sterk worden beperkt, bijna verwaarloosbaar is vergeleken met 'business as usual' (Yatchew et al. 2006). En daarbij zijn de waarschijnlijk zeer hoge kosten van rampzalige klimaatverandering niet meegerekend. Ook bij een duurzame ontwikkeling van toerisme worden vooral de eventuele verliezers genoemd (bijvoorbeeld luchtvaart, verre bestemmingen specialisten), zonder te melden dat er ook winnaars zullen zijn (spoorwegen, busmaatschappijen, binnen-

lands en Europees toerisme en mogelijk extra inkomsten in andere sectoren).

- Verwezen kan worden naar de uitgebreide literatuur op het gebied van attitudes en gedrag. Petty, Eagly & Chaiken, Fazio & Zanna, Fishbein & Ajzen beweren het tegendeel en hebben dat ook empirisch aangetoond.